

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА

КОЧЕРГІН Володимир Валерійович

УДК 297:281.9 (470-571)

ІСЛАМ У ТЕОЛОГІЇ РЕЛІГІЙ РУСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ

спеціальність 09.00.11 – релігієзнавство

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Київ – 2014

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі культурології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник – кандидат філософських наук
КИСЕЛЬОВ Олег Сергійович,
Інститут філософії імені Г.С. Сковороди
НАН України,
учений секретар;

Офіційні опоненти – доктор філософських наук, професор
АРІСТОВА Алла Вадимівна,
Національний транспортний університет,
завідувач кафедри філософії та педагогіки;

кандидат філософських наук
ТОКМАН Володимир Валерійович,
Національний інститут стратегічних досліджень,
заступник завідувача відділу гуманітарної безпеки.

Захист відбудеться «13» листопада 2014 року о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.21 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова за адресою: 01601, Україна, м. Київ – 01601, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці за адресою: м. Київ – 01601, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано «13» жовтня 2014 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

І.В. Богачевська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження В процесі розвитку міжрелігійних взаємин в рамках теологічних доктрин світових релігій сформувався напрямок вивчення інших вірувань, з якими співіснували ці релігії. В християнській традиції (зокрема, в католицизмі та протестантизмі) цей напрямок богословських досліджень оформився в теологію релігій. Зазначена галузь теології є досить новою, хоча питання щодо ставлення до нехристиянських релігій (у тому числі в сотеріологічному та епістемологічному аспектах) досліджувались християнськими теологами починаючи з перших століть існування церкви. В глобалізованому світі, де все більша кількість осіб (у тому числі з різними релігійними поглядами та ідентичностями) має змогу міжособистісної комунікації, питання про міжрелігійну взаємодію чи протистояння, що досить часто (хоча й не завжди) ґрунтуються у віровченні тієї чи іншої традиції, актуалізується як для теологів, так і для академічних дослідників.

Православна традиція, попри наявність богословської традиції вивчення «іновірців», не створила окремого напрямку подібних теологічних студій. Рефлексія православного доробку щодо ісламу є на часі саме в українському релігієзнавстві, оскільки православно-ісламські взаємини є не лише потужним пластом національної духовно-культурної спадщини, а й ключовим фактором сучасних міжрелігійних відносин в поліконфесійному суспільстві.

Сьогодні майже відсутнє зацікавлення зазначеною проблематикою з боку релігієзнавців, зокрема через те, що вона вважається зорієнтованою на «теоретичні» аспекти – на віровченні релігійних громад та конкретних теологів, тоді як для більшості дослідників «практичні» аспекти міжрелігійних відносин перебувають на першому місці. Теоретична актуальність запропонованої теми полягає у відсутності у вітчизняному релігієзнавстві усталеної методики аналізу конфесійних концепцій щодо теології релігій, які мають стати науковим підґрунтям в практиці розбудови міжрелігійних відносин в державі. Такої методика може бути продуктивною не лише в рамках світського релігієзнавства, а й стане в нагоді для православних богословів в оформленні їхньої традиції теології релігій.

Тематика православно-мусульманських відносин вивчалася вітчизняними дослідниками релігії в контексті аналізу практичних та теоретичних аспектів міжрелігійних взаємин. Окремим предметом дослідження поставала католицька та протестантська теологія релігій. Проте за спроби суміщення двох вищеозначених аспектів – теології релігій та православно-мусульманських відносин, стає очевидною відсутність досліджень, які були б спрямовані на з'ясування місця ісламу у православній теології релігій. Внаслідок цього актуалізується тематика дослідження ставлення богословів, церковних ієрархів та авторів Руської православної церкви (РПЦ) щодо ісламу, пропущених при цьому через моделі теології релігій.

Відсутність узагальнюючих, синтезуючих праць з окресленої проблематики, її важливе методологічне та суспільне значення зумовили вибір теми дисертаційного дослідження.

Зв'язок з науковими планами, програмами, темами Дисертацію виконано в межах наукових досліджень кафедри культурології «Дослідження проблем гуманітарних наук», що входить до Тематичного плану науково-дослідної роботи Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, який затверджений Вченою Радою НПУ імені М. П. Драгоманова (протокол № 5 від 22 грудня 2006 р.) та комплексної наукової програми НПУ імені М. П. Драгоманова «Актуальні проблеми розвитку духовної культури України».

Мета і завдання дослідження Метою дослідження є вироблення релігієзнавчої методики та здійснення на її основі комплексного аналізу ісламознавчої традиції в теології релігій РПЦ.

Досягнення поставленої мети передбачає постановку і виконання наступних завдань:

- розкрити специфіку теології релігій як розділу християнських богословських студій, виявити етапи формування та методологічну специфіку теології релігій в католицизмі та протестантизмі;
- обґрунтувати правомочність використання терміну «теологія релігій» до православного богословського доробку щодо «інших вірувань», зокрема ісламу, дати релігієзнавчу дефініцію цього поняття в контексті дисертаційного дослідження;
- вибудувати методичку аналізу православної богословської традиції ісламознавчих досліджень, використовуючи типології теології релігій та ідентифікаційну схему «Чужий/Інший»;
- проаналізувати головні тенденції у ставленні Східних отців церкви та церковних письменників до ісламу в VII – XV ст.;
- визначити особливості рецепції ісламу церковними письменниками Київської Русі та Московського князівства; ієрархами, теологами та письменниками РПЦ, зокрема в духовних академіях;
- розкрити сучасні тенденції формування ставлення до ісламу РПЦ ієрархами, теологами та церковними публіцистами.

Об'єктом дослідження є теологія релігій РПЦ.

Предметом дослідження є ісламська тематика в теології релігій РПЦ.

Теоретико-методологічна основа дослідження обумовлена метою та завданнями роботи і базується на провідних теоретичних узагальненнях вітчизняних та зарубіжних релігієзнавців В. Єленського, Ю. Кімелєва, О. Кисельова, К. Ніконова, І. Хромець, Ю. Чорноморця, В. Шохіна, положеннях праць фахівців з православно-мусульманських взаємин Анастасія (Яннулатоса), І. Алексєєва, М. Батунського, Х. Годдарда, Г. Д'Кости, О. Журавського, Р. Ісхакова, Т. Фолієвої, Е. Шарпа та ін.

Дослідження ґрунтується на методологічних принципах академічного релігієзнавства: об'єктивності, толерантності, конфесійної незаангажованості.

Для вирішення проблем, які постали перед дослідником були використані загально- та конкретнонаукові методи наукового пошуку, зокрема методи типології, аналізу, синтезу, індукції, дедукції, каузальний метод та метод кейс-стаді.

Відсутність усталеної методології аналізу конфесійної специфіки християнської теології релігій зумовила складність вибору та різноманітність методів дослідження.

У процесі аналізу ставлення тих чи інших представників РПЦ (або традиції, яку представники РПЦ вважають власною попередницею) до ісламу автор користувався методом типологізації відповідно до тричасткової моделі теології релігій. При цьому, через використання методу редукції, виявлялися основні моменти у ставленні до мусульман та ісламу – сотеріологія та епістемологія. У окремих випадках мала місце класифікація ставлення до іновірців через призму запропонованої автором ідентифікаційної схеми «Чужий/Інший».

При віднаходженні та поясненні концепту «прото-теології релігій» використано загальнонаукові методи аналізу і синтезу, за допомогою яких автор виокремив загальні принципи «прото-теології релігій» (у першому розділі), і показав, як вони працюють в конкретних «прото-теологічних» дослідженнях ісламу (у другому та третьому розділах), здійснених православними богословами.

Каузальний метод використовувався під час пояснення причинно-наслідкових зв'язків між соціальними, економічними, політичними, культурними та іншими чинниками, що впливали на формування позицій православних теологів, письменників, місіонерів чи ієрархів щодо ісламу.

Соціологічний метод кейс-стаді (у його розумінні ідеографічною традицією) використовувався при дослідженні конфлікту, що виник після читання православним публіцистом О. Дворкіним циклу лекцій про іслам та відповідей на ці лекції з боку ісламознавців, релігієзнавців та представників мусульманської спільноти.

Наукова новизна одержаних результатів:

На основі запропонованої автором методики аналізу ісламу у християнській теології релігій, яка передбачає вивчення сотеріологічного та епістемологічного потенціалу іновірців через тричасткову модель ексклюзивізм – інклюзивізм – плюралізм, вперше у вітчизняному релігієзнавстві проведено комплексний аналіз традиції вивчення ісламу в теології релігій РПЦ. Шляхом детального розгляду специфіки кожного етапу формування православного сприйняття ісламу та його фіксації у православних джерелах виявлено основні аспекти, тенденції та причини сучасного ставлення РПЦ до ісламу в контексті теології релігій. Найбільш суттєві результати, що мають наукову новизну і виносяться на захист, конкретизуються у наступних положеннях:

Вперше:

– виявлено етапи формування теології релігій в рамках католицизму та протестантизму від перших століть існування християнства до сучасних

богословських напрацювань: запропонований поділ католицької та протестантської теології релігій на два періода: прото-теології релігій (I ст. – перша половина XX ст.) та власне теології релігій як окремої дисципліни (друга половина XX ст.); базові та альтернативні позиції християнської теології релігій визначено із використанням тричасткового поділу на ексклюзивізм, який вважає, що представники інших релігій не можуть спастися а нехристиянські релігії не є істинними; інклюзивізм, який припускає можливість спасіння для іновірців та наявність істини у нехристиянських релігіях; плюралізм, який веде мову про сотеріологічну та епістемологічну рівнозначність всіх релігійних традицій.

– обґрунтовано валідність використання терміну «теологія релігій» до православного богословського доробку щодо вивчення «інших вірувань», зокрема ісламу, оскільки в контексті дисертаційного дослідження під цим терміном розуміється специфічний розділ богословських студій, який (у християнському контексті) досліджує можливість спасіння іновірців та потенційну наявність істини у нехристиянських релігіях.

– запропоновано методику аналізу православної богословської традиції ісламознавчих досліджень на основі моделі теології релігій та ідентифікаційну схему «чужий/інший», яка полягає у розмежуванні рецепції «чужого» як об'єкта ставлення, наділеного відмінними характеристиками, які протиставляються суб'єкту ставлення та провокують його вороже сприйняття, та «іншого» - як альтернативного суб'єкта, чий світогляд доповнює «власне» світосприйняття;

– виявлено, що основними формуючими тенденціями у ставленні до ісламу Східних отців церкви та церковних письменників в VII – XV ст. були брак достовірної інформації про особливості віровчення; ексклюзивістський підхід, сприйняття ісламу в рамках дихотомії «культура/некультура»;

– доведено, що за часів Київської Русі та Московського князівства (XI-XVI ст.) ставлення православних церковних письменників до ісламу ґрунтується на ексклюзивістському підході, який визначив сприйняття ісламу у якості релігії «чужого» як базової моделі православно-мусульманських контактів;

– на основі аналізу журналів «Труди Київської духовної академії», «Богословський вісник», «Християнське читання», «Православний співрозмовник» та «Місіонерської протимусульманської збірки» ставлення авторів публікацій до ісламу визначено як ексклюзивістське, що було зумовлено тяглістю традиції, сформованої в попередні століття в межах східної православної цивілізаційної моделі, використанням в якості доказової бази не ісламських першоджерел, а критичних робіт християнських богословів;

– дослідження крізь призму теології релігій ставлення до ісламу православних мислителів та ієрархів кінця XX – початку XXI ст. дозволяє констатувати (на противагу католицької теології релігій, що активно розвивається після II Ватиканського Собору) відсутність серед них єдиної методології щодо вивчення ісламу, яка зумовлена відсутністю чітко

артикульованої ідеологічної позиції церкви. Характер позиції окремих авторів залежить від низки факторів, зокрема особистісних з мусульманами, місця автора у церковній ієрархії тощо.

Набуло подальшого розвитку:

– визначення передумов та особливостей формування теології релігій як специфічного розділу богословських студій, що сформувався у ХХ ст. серед представників католицької та протестантських етологій та сягає корінням ранньої патристики;

Уточнено:

– особливості ставлення до ісламу богословами та ієрархами РПЦ у XVI–XIX ст., внаслідок чого визначено тяглість лінії ексклюзивістського сприйняття ісламу та констатовано наявність отожднення релігії та її носія.

Теоретичне значення дисертаційного дослідження зумовлене приращенням релігієзнавчого знання, зокрема методики досліджень християнської теології релігій, внеском у розвиток досліджень головних тенденцій формування міжрелігійних відносин, зробленим дисертантом на основі комплексного дослідження ставлення РПЦ до ісламу у світлі теології релігій.

Практичну значущість має аналіз та узагальнення спектру наявних ставлень РПЦ до ісламу, пропущених через модель теології релігій. Його результати можуть бути застосовані при підготовці спеціальних праць, навчальних програм, курсів і спецкурсів вищої школи з релігієзнавства, міжрелігійних відносин, історії релігій, історії теологічної думки та слугувати для розширення дослідницького поля релігієзнавчої науки. В сучасних умовах, коли у суспільстві значною мірою актуалізується проблематика міжкультурних та міжрелігійних відносин, результати дослідження можуть бути використані при реалізації державної релігійної політики, зокрема у сфері толерантизації міжконфесійних відносин.

Апробація результатів дисертації здійснювалася через участь дисертанта у роботі міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференцій: Всеукраїнській науково-практичній конференції «Міжконфесійні відносини в їх сутності та виявах в Україні» (Київ, 2010 рік); Другій міжнародній молодіжній релігієзнавчій школі з іудаїки (Чернівці, 2011 рік); XXX Міжнародній науково-практичній конференції «Роль науки, релігії та суспільства у формуванні моральної особистості» (Донецьк, 2011 рік); IV Міжнародного наукового форуму «Простір гуманітарної комунікації» (Київ, 2011 рік); Міжнародній науковій конференції «Дні науки філософського факультету – 2012» (Київ, 2012 рік); Міжнародній науковій конференції «Дні науки філософського факультету – 2013» (Київ, 2013 рік); Науковій конференції «Авраамічні релігії в Україні: історія, етнокультурні взаємовпливи, міжконфесійні взаємини» (Галич, 2013 рік); Міжнародній науково-теоретичній конференції «Духовні цінності християнства в українській культурі: віхи тисячоліть (до 1025-річчя хрещення Київської Русі)» (Київ, 2013 рік); Науковому семінарі «Етнологія релігії: теоретичні та прикладні аспекти» (Чернівці, 2013 рік); V Всеукраїнській науково-

практичній конференції з міжнародною участю «Виховання, освіта, менеджмент, філософія, право: історичний аспект» (Євпаторія, 2013 рік); II Міжнародна наукова конференція «Авраамічні релігії в Україні: Інкультураційні взаємовпливи та міжконфесійні взаємини» (Галич, 2014 рік).

Основні положення та висновки дисертації були обговорені на засіданні кафедри культурології НПУ імені М.П. Драгоманова (протокол № 13 від 12 травня 2014 р.).

Публікації Основні результати дослідження відображено у 10 одноосібних друкованих працях (4 з яких – у фахових наукових виданнях, затверджених МОН України та одна у зарубіжному виданні) та тезах 5 виступів, опублікованих у матеріалах конференцій.

Структура дисертації і послідовність викладу матеріалу зумовлені логікою дослідження проблеми та впливають із поставленої мети і основних дослідницьких завдань.

Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків та списку використаних джерел (найменувань). Загальний обсяг дисертації становить 200 сторінок, у тому числі список використаних джерел (у кількості 213 найменувань), поданий на 22 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовується актуальність теми дисертаційного дослідження, дається характеристика ступеня наукової розробки проблеми, показано зв'язок з науковими програмами, визначено предмет і об'єкт дослідження, сформульовано мету і завдання дослідження, наукову новизну, теоретичне та практичне значення дисертації, апробацію дослідження та його структуру.

Перший розділ «Іслам у теології релігій РПЦ як об'єкт наукового дослідження» присвячено загальному огляду теоретичної розробки проблеми, з'ясуванню передумов формування теології релігій та її рецепції сучасною академічною та теологічною спільнотами. Актуалізовано питання про можливість екстраполяції моделей теології релігій при класифікації ставлення представників РПЦ до ісламу.

У контексті репрезентації ключових праць з проблематики міжрелігійних відносин, релігійних конфліктів та православно-мусульманських відносин, проаналізовано дослідження Анастасія (Яннулатоса), А. Арістової, І. Алексєєва, М. Батунського, Х. Годдарда, Г. Д'Кости, О. Журавського, С.Здіорука, Р. Ісхакова, О. Кисельова, М. Кирюшко, О. Сагана, В. Токмана, Т. Фолієвої, Ю. Чорноморця, Е. Шарпа, О. Яроша та ін.

Ведучи мову про передісторію формування теології релігій як окремого розділу теологічних студій автор дисертаційного дослідження розглянув праці конфесійних дослідників, які вивчали історію формування поглядів на

Іншого (таких як Г. Д'Коста, В.-М. Кярккайнен, М. Барнс) та першоджерела, серед яких фігурують як представники патристичного періоду (Климент Олександрійський, Іринеї Ліонський, Аврелій Августин та ін.), так і богослови з ХХ ст., які безпосередньо концептуалізували теологію релігій як окрему дисципліну, зокрема Дж. Гік, Ж. Даніелу, Ж. Дюпуї, Г. Кюнг, Р. Паніккар, К. Ранер, та ін.

Аналіз загальної теології релігій та її історіографії вказує на наявність значного текстуального масиву, присвяченого рецепції нехристиянських релігій, який можна класифікувати за наступними параметрами: академічною та конфесійною ідентичністю автора, його приналежністю до церковного середовища, позицією щодо нехристиянських релігій, хронологічним та географічним розташуванням тощо. Разом з тим в сучасній проблематиці теології релігій та православно-мусульманських взаємин існують окремі прогалини: брак універсальності у моделях теології релігій, що дозволила б застосовувати їх до нехристиянських релігій; надмірна увага до вирішення теоретичних проблем – дослідження можливості спасіння поза межами християнства загалом, замість орієнтації на аналіз ставлення конкретної традиції до іншої (як у випадку православ'я та ісламу); відсутність застосування моделей теології релігій при дослідженні православно-мусульманських взаємин (свідченням чого може служити аналіз одного з найавторитетніших журналів у світі, присвяченого відносинам християнства та ісламу – «Іслам та мусульмансько-християнські відносини» (“Islam and Muslim-Christian Relations”, що видається Бірмінгемським (Великобританія) та Монашським (Австралія) університетами.

У **другому розділі «Іслам у творах Східних отців церкви та церковних письменників»** оглянуто період формування православного ставлення до ісламу починаючи від прп. Максима Сповідника (VII ст.) і закінчуючи напрацюваннями XIX- початку ХХ ст.

Підрозділ 2.1. **«Візантійці та іслам: осмислення ісламу Східними отцями церкви та церковними письменниками VII – XV ст.»**. присвячений рецепції ісламу Східними (переважно грецькими та почасти сирійськими) Отцями та церковними письменниками, серед яких можна виокремити прп. Максима Сповідника, прп. Іоанна Дамаскіна, Феодора Абу Курри, Микити Візантійського, Костянтина (Кирила) Філософа, Миколи Містика, Григорія Палами, Йосипа Вриенія, Симеона Солунського та Булуса ар Рахіба (Павла Антіохійського). Провівши аналіз текстуальних даних про ставлення зазначених мислителів до ісламу, можна констатувати наявність чіткої ексклюзивістської тенденції (не обов'язково зі вкрай негативними конотаціями), де стверджується унікальність християнства, наявність єдиного шляху до спасіння й імпліцитно відкидається цінність нехристиянських релігій та ісламу зокрема. Крім того, спроби огляду ситуації під іншим кутом, використовуючи схему ставлення до представника нехристиянської релігії, з моделлю «Чужий/Інший», засвідчує сприйняття мусульманина як Чужого, який постійно перебуває в конфронтації до єдиної істинної релігії – християнства.

У підрозділі 2.2 *«Рецепція ісламу в Київській Русі та Московському князівстві»* встановлено основні причини та наслідки ситуації, коли базові типи ставлення до представників ісламу були запозичені з Візантії, зазнавши при цьому незначної трансформації.

Основні твори, розглянуті в зазначеному підрозділі свідчать про часткову тотожність (як у випадку Максима Грека) ставлення до ісламу, тоді як «Повість временних літ» та, у значно більшій мірі, «Ходіння за три моря» Афанасія Никітіна пропонують видозмінену рецепцію ісламу, хоча й перебувають, переважно в рамках ексклюзивістської традиції (принаймні «Повість временних літ»). Так, у «Повісті временних літ» пропонується специфічний образ ісламу, створений постфактум, однак мотивація створення подібного образу може мати кілька пояснень – від контактів на побутовому рівні, які активно провокували створення образу «Чужого», до потреби у консолідації суспільства через створення образу спільного ворога. «Ходіння за три моря», своєю чергою, дає привід для активних дискусій через експліцитну симпатію автора до мусульман та ісламу, що, зокрема виражається у молитві, якою завершується твір.

Огляд підрозділу 2.3. *«Рецепція ісламу богословами РПЦ та православними письменниками часів Російської імперії»* демонструє достатньо статичну картину. Рецепція відбувається, переважно, у ексклюзивістському ключі та пов'язана з місіонерською діяльністю, яка провадилася з боку РПЦ на територіях Поволжя, Середньої Азії та Північного Кавказу, у міру їх приєднання до Російської імперії. Разом з тим, враховуючи наявність спеціальних інституцій, які пов'язували своє існування з необхідністю «викриття» ісламу, ексклюзивне право на полеміку з ісламом відходило до місіонерських відділень духовних академій та семінарій. При цьому окремі академії (наприклад, Казанська духовна академія) мали особливі привілеї (пов'язані, перш за все, з географічним та етнічними чинниками) щодо підготовки фахівців, які б займалися місіонерською роботою серед мусульман.

Третій розділ дисертаційного дослідження «Дослідження ісламу та богословська полеміка із ним на сторінках видань духовних академій Руської православної церкви у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.» присвячено аналізу православних теорій ісламу, які, у тому числі вплинули на його сприйняття на побутовому рівні та були сконструйовані або проінтерпретовані у чотирьох Духовних академіях РПЦ – Київській, Московській, Санкт-Петербурзькій та Казанській. Твори можна поділити на три групи: передруки західноєвропейських історико-критичних праць, власні історико-критичні праці та богословські полемічні твори. Всі зазначені категорії текстів, так чи інакше, мали зв'язок зі створенням певного образу ісламу.

У Київській духовній академії ґрунтовні дослідження та полеміка з ісламом не провадились, що стає очевидним завдяки огляду, проведеному у підрозділі 3.1. *«Теорія ісламу» у «Трудах Київської духовної академії»*. Усього за період видання журналу було надруковано три публікації із

зазначеної тематики – дві є частинами магістерської роботи А. Гассієва «Іслам, його походження та утворення». Третя стаття написана невідомим автором і носить апологетично-місіонерський характер, носить назву «Лист до мусульманина, який бажає знайти істину».

Усі твори демонструють строгий ексклюзивізм, а «Лист до мусульманина...», незважаючи на задеклароване призначення для мусульман адресоване християнам, що стає зрозумілим після його уважного прочитання.

Підрозділ 3.2. *Рецепція ісламу в журналі Санкт-Петербурзької духовної академії «Християнське читання»* через аналіз ряду публікацій веде мову про частковий інклюзивізм, присутній, наприклад, у творах С.І. Уманця та ексклюзивізм, як вочевиднюється при дослідженні праць Є.П. Аквілонова. Разом з тим, серія публікацій Є.П. Аквілонова «Про божественність християнства та його переваги щодо буддизму та ісламу», опублікована в п'яти номерах журналу «Християнське читання» (№1, 2, 6, 10, 11 за 1903-й рік) запроваджує в дискурс Духовних академій питання, які нині безпосередньо відносяться до сфери теології релігій – про сотеріологічний потенціал нехристиянських релігій, епістемологічного ексклюзивізму та ін.

Відмінний тип ставлення до нехристиянських релігій та людей, які їх сповідують являє собою цикл публікацій С. С. Глаголева «Іслам», опублікований у «Богословському віснику», про що йдеться у підрозділі 3.3. *Опис ісламу в журналі Московської духовної академії «Богословський вісник»*. Будучи чи не єдиним циклом публікацій про іслам у журналі «Богословський вісник» та перебуваючи на межі ексклюзивізму та інклюзивізму, статті С. С. Глаголева пропонують менш однозначний погляд на особу Мухаммада, намагається перейти до якісно нового етапу апологетики, орієнтуючись не стільки на засудження ісламу як завідомо хибної релігії, скільки на пошук причин, якими зумовлена поведінка та вірування мусульман.

Найбільша кількість праць, присвячених полеміці з ісламом, була опублікована у журналах Казанської духовної академії – «Православному співрозмовнику» та «Місіонерській протимусульманській збірці», що описується та аналізується у підрозділі 3.4. *Іслам та православне місіонерство: журнали Казанської духовної академії*. На основі дослідженого матеріалу доцільно вказати на підтвердження тези про кореляцію кількості мусульман, що проживають у певному регіоні з кількістю статей, присвячених полеміці з ісламом.

У той час як «Православний співрозмовник» у якості цільової аудиторії розглядав парафіяльних священиків, «Місіонерська протимусульманська збірка» адресувалася особам, зацікавленим у історико-критичному огляді ісламу, що цілковито зумовило тон полеміки з ним.

Аналіз сучасного стану речей (починаючи з кінця 80-х рр. ХХ ст. і закінчуючи 2013-м р.) пропонується у четвертому розділі дисертаційного дослідження «Іслам у творах богословів та публіцистів РПЦ кінця ХХ – початку ХХІ ст.». Сучасним тенденціям апологетично-місіонерської роботи

властиве розмаїття доктринальних позицій теології релігій – від крайньоєксклюзивістських робіт на кшталт о. Даниїла Сисоєва до імпліцитно інклюзивістських праць митрополита Володимира (Ікіма) та о. Тимофія.

У зазначеному розділі розглянуто сприйняття та уявлення про іслам починаючи з 1989-го року, коли на хвилі поступового повернення релігії до публічного простору відбулася бесіда о. Олександра Меня з муллою із Дагестану Магумаєвим Магометом Расулом, і аж до 2013 року, коли мав місце скандал із лекціями Олександра Дворкіна, присвяченими ісламу. Осіб, які розглядатимуться, можна умовно поділити на дві категорії – богослови та офіційні особи, оскільки поруч із представниками теологічної думки увага зосередиться також на сприйнятті ісламу двома патріархами РПЦ – Алексієм II та Кирилом.

У підрозділі **4.1. Формування образу ісламу у православній свідомості** розглянуто вплив творчого доробку Олександра Меня, Серафіма Роуза, митрополита Володимира (Ікіма), Юрія Максимова на формування православного образу ісламу та конструювання специфічної теорії ісламу, наділеної особливими рисами, серед яких можна виокремити такі як: іслам як союзник для російського православ'я у протистоянні «секулярним цінностям Заходу» або партнер у коаліції проти протестантизму (у випадку Володимира (Ікіма)); іслам як релігія, що незаконно привласнила собі частину християнської спадщини, але не має права бути його нащадком (Серафім Роуз); іслам як релігія, яка відмінна від християнства, проте має спільне із ним коріння, що може стати при нагоді у пошуку взаєморозуміння (Олександр Мень); іслам як консервативний союзник російського православ'я у протистоянні сучасному католицтву тощо.

Різноманіття сучасної протимусульманської апологетики РПЦ представлено у підрозділі **4.2. Іслам у сучасній російській апологетиці** представлено аналізом богословських праць о. Тимофія, «Наша віра», Даниїла Сисоєва, Романа Силантьєва, Андрія Кураєва, Олександра Дворкіна. Зазначений підрозділ демонструє варіативність православних позицій як серед різних богословів (якщо порівнювати о. Тимофія з його імпліцитним інклюзивізмом та Даниїла Сисоєва з його ультраексклюзивістськими ідеями), так і в межах творів одного теолога (як у випадку о. Андрія Кураєва). Цілком відмінний методологічний інструментарій використано автором дисертаційного дослідження при висвітленні курсу лекцій, прочитаних О. Дворкіним у кількох навчальних закладах (духовних та світських) Росії.

Аналіз рецепції ісламу офіційними особами РПЦ виконано в підрозділі **4.3. Позиція щодо ісламу офіційного церковного істеблішменту**. Автор дисертаційного дослідження звернувся до двох предстоятелів РПЦ – попереднього патріарха Алексія II та нинішнього очільника – патріарха Кирила. Завдяки аналізу відповіді Алексія II на діалогічну ініціативу 138 мусульманських богословів за назвою «Спільне слово між нами та вами» (“A Common Word Between Us and You”), з'ясовано особливості офіційного богословського та дипломатичного дискурсу: імпліцитне ствердження

епістемологічного ексклюзивізму, уникання тверджень про спільне походження християнства та ісламу, наголос на соціальній роботі тощо.

При аналізі місця ісламу у сучасному офіційному дискурсі РПЦ було досліджено промову Патріарха Кирила на зустрічі з муфтіями регіонів, які входять до Північнокавказького регіону федерального округу. Апеляції до традиційних цінностей, фактична субституція поняття «міжрелігійні відносини» поняттям «міжнаціональні відносини» та уникання будь-яких теологічних аспектів проблеми – всі ці особливості окреслюють офіційну площину сучасного становища православно-мусульманських відносин, де відсутня чітко артикульована позиція, а богословські міркування поступаються вирішенню ситуативних ускладнень, а зазначеною проблематикою займаються переважно публіцисти та аматори з недостатнім рівнем теоретичної та практичної підготовки.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні вперше у вітчизняному релігієзнавстві здійснено комплексний аналіз місця ісламу в теології релігій Руської православної церкви. Відповідно до поставленої мети та завдань дисертаційного дослідження зроблено наступні висновки:

1. Відсутність наукових розвідок щодо теології релігій на пострадянському просторі зумовили потребу в розкритті передумов, сучасного стану та перспектив даного розділу богословських студій. Теологія релігій є специфічним розділом богослов'я, сформованим у ХХ ст. у працях католицьких та протестантських теологів. Формуванню теології релігій передував період прото-теології релігій, який починається в епоху патристики та закінчується II Ватиканським собором, що прийняв декларацію *Nostra Aetate*, яка стала свого роду проривом у розвитку міжрелігійних відносин. Окреслено межі можливостей екстраполяції моделей та схем, що сформувалися в рамках католицького та протестантського богослов'я на інші конфесії, зокрема на православ'я:

- цілком можливо застосовувати тричасткову типологію задля класифікації існуючих позицій у ставленні православних до нехристиян, проте ця типологія (принаймні при застосуванні для опису різноманіття православних ставлень до інших вірувань) вимагає значного доопрацювання у відповідності до конкретних дослідницьких завдань;
- тричасткова схема теології релігій не може повністю покривати всі підходи та типи ставлення до представників нехристиянських релігій, але в цілому є продуктивною щодо аналізу православного ставлення до ісламу;
- окремою проблемою є розділення ставлення до представників нехристиянських релігій та до релігій як таких, у контексті визначення їхнього сотеріологічного потенціалу;
- залишається невирішеною проблема співвідношення теології релігій із постмодерністськими (або навіть пост-постмодерністськими) трактуваннями релігії та теології, як її частини.

2. Формуванню теології релігій як дисципліни, якій властиві свої специфічні доктринальні позиції передувало існування двох головних ліній у ставленні до нехристиянських релігій – їхнє відкидання, або часткове визнання. Специфіку кожного етапу формування ставлення християнського болослов'я в цілому до ісламу визначають наступні положення:

- серед Отців церкви та Церковних письменників були такі, хто припускав часткову спасительність нехристиянських релігій та такі, хто таку можливість повністю відкидав;
- середньовічні християнські мислителі можуть також бути віднесені до цих двох груп, хоча й варто розмежовувати абстрактні міркування про можливість спасіння нехристиян та конкретні думки певних богословів, які вони висловлювали про нехристиянські релігії;
- ранньопротестантські мислителі запропонували власні думки щодо можливості спасіння нехристиян, при чому «батьки Реформації» – Мартін Лютер та Жан Кальвін – були ексклюзивістами, хоча й мали відмінні погляди на механізм реалізації сотеріологічної монополії;
- офіційна позиція католицької церкви довгий час залишалася цілковито в рамках ексклюзивістської парадигми, що засвідчується енцикліками «*Ubi Primum*» Льва XII (видана 1824 р.) та «*Singulari Quadam*», за авторством Пія IX (видана 1854 р.);
- значним поштовхом до інституалізації теології релігій був II Ватиканський собор, де у декларації «*Nostra Aetate*» було викладено основи католицького ставлення до нехристиянських релігій;
- після II Ватиканського собору окремими теологами, приналежними до католицької церкви була запропонована тричасткова модель ставлення до нехристиянських релігій, базована на сотеріології та епістемології, яка включала такі позиції, як: плюралізм, інклюзивізм та ексклюзивізм, і пропонувала поведінкові моделі щодо нехристиян;
- у кінці 70-х – на початку 80-х рр. XX ст. відбувся «вибух плюралізму», спричинений постколоніальними, постмодерністськими та гендерними студіями, який включав до себе праці таких теологів з різних конфесій, як Дж. Гік, Р. Паніккар, А. Рейс, В. К. Сміт та багатьох інших. Плюралізм пропонувався зазначеними богословами як єдина можлива відповідь християнства у ставленні до «Іншого» після неоднозначного XX ст. Разом з тим, даний напрям у теології релігій зазнає критики від поміркованих інклюзивістів та (як правило) консервативних ексклюзивістів.

3. В результаті аналізу творів Східних Отців церкви та Церковних письменників на предмет їхнього ставлення до ісламу визначено, що їхня рецепція ісламу була, переважно, ексклюзивістського типу – вони не визнавали іслам ані як спасительну релігію (бодай частково), ані як істинну, наголошуючи на істинності лише однієї, православної, гілки християнства. При цьому весь комплекс проблем, пов'язаних з православним осмисленням ісламу, досить складно описати лише в термінах теології релігій.

З огляду на це застосовано ідентифікаційну схему ставлення «Чужий/Інший», де «Чужий» асоціюється з особою, яка має діаметрально протилежні до суб'єкта погляди, внаслідок чого наділяється рядом негативних характеристик, які протиставляють її суб'єкту мислення. «Інший», своєю чергою, розглядався як співрозмовник, який, хоча й наділений відмінними поглядами, характеристиками та особливостями, не сприймається вороже. Аналіз текстів Східних Отців церкви та церковних письменників VII–XV ст. дозволив виявити, що іслам сприймався як «Чужа» релігія, а мусульманин – як постійний «Чужий».

4. Дослідження сприйняття ісламу в Київській Русі та Московському князівстві (XI–XVI ст.), відображеного в літописних творах, описах мандрівок руських та московських купців і кліриків та, меншою мірою, у богословських творах, виявляє наявне в них сприйняття мусульманина як «Чужого», ексклюзивістське ставлення до ісламу та картину світу, в центрі якої є православна церква. Богословське ставлення до ісламу в зазначений період найкраще ілюструється постаттю Максима Грека, який переніс візантійську ексклюзивістську модель сприйняття ісламу до Московського князівства. Найтолерантніше ставлення до ісламу засвідчується в «Ходінні за три моря» Афанасія Никітіна і репрезентує практичні пошуки міжрелігійного компромісу задля сприянню торговій діяльності.

5. Богослови та церковні ієрархи РПЦ XVI–XIX ст. демонстрували одноставно ексклюзивістський підхід до ісламу, наголошуючи на тому, що він не є спасительною релігією. Твердження про спасительність та істинність ісламу не подавалися прямо, а релігія та її носій, як правило, ототожнювались.

6. Аналіз публікацій в журналах духовних академії РПЦ дозволяє констатувати розширення горизонтів православного сприйняття ісламу. При цьому, журнали зорієнтовані на місіонерську діяльність (наприклад, «Православний співрозмовник» та, частково, «Місіонерська протимусульманська збірка») демонстрували консервативнішу, а відтак – більш ексклюзивістську позицію, тоді як публікації в «Богословському віснику» пропонували більш академічний підхід, орієнтуючись на дослідження ісламу. В багатьох випадках саме завдяки передрукам у журналах академії публікувалися статті представників історико-критичного дослідження ісламу, хоча ці передруки використовувалися з місіонерською та полемічною метою.

7. Ставлення до ісламу з боку теологів, публіцистів та ієрархів РПЦ у кінці XX – на початку XXI ст. демонструє відсутність чітко артикульованої позиції і, відповідно, усталеної методології богослівських досліджень ісламу, тому релігієзнавче дослідження сучасного богословського доробку РПЦ має відбуватися з урахуванням всього спектру наявних позицій. Системне теоретичне богословське дослідження ісламу (неважливо – в контексті апологетики, чи міжрелігійного діалогу) як таке на сьогодні в РПЦ відсутнє. Натомість богословська література демонструє наявність кількох ліній ставлення до ісламу, які визначаються позарелігійними факторами:

- напрям «православного сходознавства», представленого працями ексклюзивістів Ю. Максимова та о. Даниїла Сисоєва;
- інклюзивістське (або, за словами О. Журавського, «ісламофільське») ставлення митрополита Омського та Таврійського Володимира (Ікіма);
- серед офіційних осіб РПЦ наявна «дипломатична» лінія, де майже не піднімаються питання про спасительність чи істинність ісламу, замість цього наявна орієнтація на спільне вирішення конкретних церковних завдань; Проте, у деяких випадках (наприклад, у відповіді Алексія II на ініціативу мусульманських богословів за назвою «Спільне слово між нами та вами», «A Common Word Between Us and You») можна побачити стриманий ексклюзивізм у питаннях віровчення та відкритість до суспільного діалогу.

Отже, станом на сьогодні у РПЦ можна констатувати наявність кількох ліній ставлення до ісламу, з більшим чи меншим ступенем відкритості, при чому питання сотеріології та епістемології (які становлять серцевину теології релігій), за незначними виключеннями, не піднімаються.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Статті у наукових фахових виданнях:

1. Кочергін В. В. Погляди на іслам східних отців церкви та церковних письменників VII–XV століть. Частина I. // Практична філософія. – 2013. – № 1(47). – С. 125–135; Частина II. // Практична філософія. – 2013. – № 2 (48). – С. 222-230.
2. Кочергін В.В. Теологія релігій: питання ідентифікації // Філософська думка. – 2013. – №3. – С.55–65.
3. Кочергін В.В. Іслам у журналах духовних академій Російської православної церкви: проблема сприйняття та осмислення (середина XIX – початок XX ст.). // Релігія і соціум. – 2013. №3–4(11–12). – С. 359–364.
4. Кочергін В.В. Рецепція ісламу в Російській православній церкві у 1990-х – 2010-х рр. // Схід. – 2014. – № 3 (129). – С.115–120.
5. Кочергін В. В. Теология религий: очерчивая территорию. // Вестник Санкт-петербургского государственного университета. Серия 17. Философия. Конфликтология. Культурология. Религиоведение. – 2014. – № 1. – С. 103–110.

Матеріали наукових конференцій:

1. Кочергін В.В. Теологія релігій як базис формування міжрелігійних відносин // Релігійна свобода: Спецвипуск №2. –2010. – С. 57-61.
2. Кочергін В.В. Теологія релігій в контексті трансформацій сучасного релігійного життя // Роль науки, релігії та суспільства у формуванні

- моральної особистості: матеріали XXX Міжнародної науково-практичної конференції. – Донецьк, 2011. – С. 207-210.
3. Кочергін В.В. Теологія релігій як розділ теології та релігіологічна дисципліна // «Дні науки філософського факультету – 2012» міжн. наук. конф. (2012; Київ) (матеріали доповідей та виступів) / редкол. А. Є. Конверський (та ін.). – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2012. – Ч. 4. – С.8-11.
 4. Кочергін В.В. Співвідношення Чужий/Інший в контексті релігійної освіти // «Дні науки філософського факультету – 2013», 16-17 квіт. 2013 р.: (матеріали доповідей та виступів) / редкол. А.Є. Конверський (та ін.). – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2013. – Ч. 5. – С. 146–148.
 5. Кочергін В.В. Рецепція ісламу в духовних академіях Російської православної церкви в середині ХІХ – на початку ХХ ст. (на прикладі академічних журналів) // Авраамічні релігії в Україні: історія, етнокультурні взаємовпливи, міжконфесійні взаємини: матеріали наукової конференції. (Галич, 25 травня 2013 р.). – Галич.: інформаційно-видавничий відділ Національного заповідника «Давній Галич», 2013. – С. 310–317.

АНОТАЦІЯ

Кочергін В.В. Іслам у теології релігій Руської православної церкви. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Міністерство освіти та науки України. – Київ, 2014.

У дисертаційному дослідженні здійснено аналіз ставлення до ісламу представників Руської православної церкви – богословів, ієрархів та церковних письменників, крізь призму теології релігій. Розглянуто витoki рецепції ісламу східними Отцями церкви, починаючи з Максима Сповідника та сучасні ставлення, які мають місце в РПЦ. Вперше у вітчизняному релігієзнавстві зроблено комплексний аналіз, що охоплює період у чотирнадцять століть з позицій теології релігій – напряму сучасного богослов'я, який тісно пов'язаний з міжрелігійними відносинами, оскільки веде мову про сотеріологічний та епістемологічний потенціал нехристиянських релігій.

Місце ісламу в теології релігій РПЦ описується поступово – від з'ясування методологічного потенціалу та особливостей теології релігій, через аналіз ставлення до ісламу Східних отців церкви та церковних

письменників, богословів та ієрархів часів Київської русі, Московського князівства, Російської імперії та сучасної РПЦ.

Ключові слова: теологія релігій, міжрелігійні відносини, православно-мусульманські відносини, ексклюзивізм, інклюзивізм, плюралізм.

АННОТАЦІЯ

Кочергин В.В. Ислам в теологии религий Русской православной церкви. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук по специальности 09.00.11. – религиоведение. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова, Министерство образования и науки Украины. – Киев, 2014.

В диссертационном исследовании осуществлен анализ отношения к исламу представителей Русской православной церкви – богословов, иерархов и церковных писателей через призму теологии религий. Рассмотрены истоки отношения Восточных Отцов церкви и церковных писателей к исламу, начиная с Максима Исповедника, равно как и современное положение дел в РПЦ. Впервые в украинском религиоведении осуществлен комплексный анализ, охватывающий временной промежуток в четырнадцать веков, с позиций теологии религий – направления современного богословия, неразрывно связанного с межрелигиозными отношениями, поскольку он ведет речь о сотериологическом и эпистемологическом потенциале нехристианских религий.

Постепенное исследование места ислама в теологии религий РПЦ происходит через раскрытие основных позиций теологии религий, её альтернативных схем, предыстории и современных богословских конструктов, затем очерчивается отношение к исламу Восточных отцов церкви и церковных писателей, богословов и иерархов времен Киевской Руси, Московского княжества, Российской империи и современной РПЦ.

Общим трендом в отношении ислама (равно как и преимущественно остальных нехристианских религий) для РПЦ является эксклюзивизм – подход согласно которому, абсолютной сотериологической и эпистемологической монополией владеет христианство. Вместе с тем, можно констатировать присутствие (зачастую имплицитное) инклюзивизма – признания возможного наличия истины и сотериологического потенциала в нехристианских религиях, в том числе в исламе.

Сегодняшнее положение дел в РПЦ характеризуется тремя основными линиями в отношении к исламу – условно они могут быть названы эксклюзивистской, инклюзивистской и официальной – позиция каждого автора, принадлежащего к тому или иному направлению характеризуется, комплексом факторов и причин.

Ключевые слова: межрелигиозные отношения, теология религий, православно-мусульманские отношения, эксклюзивизм, инклюзивизм, плюрализм.

ABSTRACT

Kochergin Volodymyr. Islam in the Theology of Religions of the Russian Orthodox Church.

Thesis for a candidate degree in Philosophy, speciality 09.00.11 – religious studies. – National Pedagogical Dragomanov University. – Kyiv, 2014.

The author analyzes attitude toward Islam from theologians, hierarchs and church' writers of the Russian Orthodox Church, using scheme of the theology of religions. He reviews origins and contemporary attitude, beginning from Eastern church' fathers and up to now in Russian Orthodox Church. Such kind of analysis was made at first behind Ukrainian scholarship. The period includes fourteenth centuries and the author tries to think and view in the categories of the theology of religions, trying to extrapolate it into Orthodox context.

The place of Islam in the theology of religions of the Russian Orthodox Church is shown by next steps: author reveals attitude of the Eastern Church' fathers and Church' writers, theologians and hierarchs of the Kyiv's Rus, Moscow kingdom, Russian Empire and Contemporary Russian Orthodox Church.

Keywords: theology of religions, interreligious relations, Orthodox-Muslim relations, exclusivism, inclusivism, pluralism.

Підписано до друку 02.10.14р. Формат 60x90¹/16
Ум друк. арк. 0,9. Обл-вид. арк. 0,9
Наклад 100 прим. Замовлення № 145
Віддруковано на різнографі в видавничому центрі “Принт-центр”
04053, м. Київ, вул. Артема, 26А
Тел./факс: 486-50-88, 332-41-10, 277-40-16
<http://www.printc.com.ua>. E-mail printcentr@ukr.net